




INVANDRAT OCH UTVANDRAT

STOCKHOLMS STADSMILJÖ
I ETT INTERNATIONELLT PERSPEKTIV

SAMFUNDET S:T ERIKS ÅRSBOK 2016

HISTORISKA MEDIA



Dagens moské och dåtidens kyrka kan sägas representera flera liknande värden. Som sociala centra utgör de en motvikt till konsumtionshetsen i andra »centrum« som allt mer har kommit att likna köpcentrum. Ritning: Johan Celsing Arkitektkontor.

ÄTA, BE, HANDLA!

MOSKÉN SOM DET NYA FÖRORTSCENTRUMET

I ett land som både internationellt och lokalt brukar beskrivas som allt mer sekulariserat planeras nu tre moskéer i området på Järvafältet, byggt under miljonprogrammet. Moskéerna erbjuder många av de tjänster som de designade förortscentrumet historiskt sett har haft. Det är en utveckling som väcker frågor kring centrum, periferi och det offentliga rummet i miljonprogramsområden.

En vit konstruktion – med fasad kanske i betong eller puts – reser sig intill en motorvägsbro. Det dovt orangea taket ligger inbäddat i skogens lövverk. Byggnaden har avsiktligt ritats så att allt som syns ovanför trädkronorna är ett smäckert torn som reser sig från en kvadratisk sockel. Med eko från Stockholms stadshus är tornet krönt av en metallskulptur. Byggnaden är en moské som ritats på uppdrag av Stiftelsen Stockholms Stora Moské. Den planeras på Järvafältet mellan förorterna Tensta och Rinkeby norr

Skiss från arbetet med den planerade Rinkebymoskén på Järvafältet i norra Stockholm, beskriven som »ett möte mellan en muslimsk formvärld och en skandinavisk byggnadstradition«. Arkitekter: Johan Celsing Arkitektkontor.

JENNIFER MACK är postdoktor vid Institutet för bostads- och urbanforskning, Uppsala Universitet, och forskare vid KTH Arkitekturskolan. Hennes forskning kombinerar etnografi, historia och formanalys med fokus på relationen mellan sociala förändringar och utformningen av stadsmiljön. Hon har arbetat inom arkitektur och stadsplanering i USA, Spanien och Sverige.

om Stockholm. Bakom projektet står saudiarabiska Rashid Engineering tillsammans med Stockholmsbaserade kontoret Tengbomgruppen i rollen som ansvariga arkitekter. Den officiella beskrivningen av verket är »ett möte mellan en muslimsk formvärld och en skandinavisk modernistisk byggnadstradition«.¹

I ett land som både internationellt och lokalt brukar beskrivas som allt mer sekulariserat är detta bara en av tre moskéer som planeras i området på Järvafältet, byggt under miljonprogrammet. Planer finns på en fjärde moské men aktuella i nuläget är Spridds Islamiskt Kulturcentrum, Johan Celsing's Rinkebymoské och tidigare nämnda Rashid-Tengboms moské. I den byggda miljö och det lokala landskap som de potentiella moskéerna kommer att ingå i finns andra religiösa byggnader, till exempel en större syrisk-ortodox kyrka och historisk Spånga kyrka, som redan

upptar viktig plats, både fysiskt och mentalt. De planerade byggnadsverken följer i spåren av flera specialbyggda moskéer i svenska städer (främst i förorter) de senaste åren. Genom byggnaderna förverkligas en mångårig önskan – grupperna bakom uppdragen har ofta väntat många år på att projekten ska bli verklighet.

Moskéer har blivit regel snarare än undantag runt om i Sverige och blir allt vanligare på planarkitekternas ritbord. Därför är det intressant att de så ofta ligger i städernas utkanter och nästan alltid i de så kallat »segregerade« miljonprogramsområdena som är hem för många nyanlända invånare. Även här ligger moskéerna mestadels i utkanten av områdena där utvecklingen har avstannat på grund av en illa förvaltat modernism som många menar gav upphov till betongförorter och dåligt rykte. Min fråga i den här texten är: Hur förhåller sig dessa negativa bilder och representationer i media till 2000-talets nya byggboom med fokus på påkostad religiös arkitektur och ikoniska verk? Med andra ord, om nya centrum uppstår i dessa periferier, vem tillhör de och hur omdefinierar de sociala centrum i den svenska offentliga vardagen?

Mer specifikt kommer jag att titta på miljonprogramsområdena Rinkeby och Tensta i förhållande till arkitekternas ursprungliga tanke om det offentliga rummet – särskilt området centrum – och förhållandet till en byggnad som inte ingick i den ursprungliga planen: moskén. De moskéer som planeras, ritas och byggs idag menar jag är ett svar på ett växande behov av samlingsplatser för nya grupper i dagens Sverige. Miljonprogrammets byggnader från mitten av 1900-talet har i befintligt skick ingen plats för dessa grupper. Jag undersöker också hur moskéerna innebär att religiösa vardagspraktiker har återinförts i det moderna Sverige, länge betraktat som en rationell snarare än andlig bastion.

ETT NYTT MILJONPROGRAM

I det skarpa ljus som social oro och utslagning från arbetsmarknaden har riktat mot miljonprogramsom-

råderna har arkitekturen ofta fått symbolisera misslyckanden eller nederlag. Arkitekterna har sedan renoveringsinsatserna startade på 1980-talet ofta fokuserat på renoveringen av själva husen, särskilt att liva upp de omtalade repetitiva betongfasaderna. Men som den akademiska forskningen inom allt från konsthistoria till sociologi har konstaterat är en avgörande utgångspunkt för att förstå miljonprogrammet att dessa »nya städer« omfattar hela stadsdelar. Den övergripande strategin i bygget av det moderna svenska samhället var att skapa en ny vardagsfår för en växande medelklass. Man ville betona medborgarnas socioekonomiska jämlikhet med hjälp av standardiserade gemensamma ytor, aktiviteter och produkter. Miljonprogrammet handlade alltså om mycket mer än bara bostäder.

I planeringen av de nya områdena kombinerades flera internationella holistiska modeller som hade importerats till Sverige tidigare under 1900-talet. Dessa visade vägen för en ny attityd till samhällsplanering som var ett relativt nytt professionellt fält. Modellerna kom bland annat från Le Corbusier och CIAM med tankar om zonindelning, vilket innebar att samhällsfunktioner som arbete, fritid, boende och transport skulle hållas isär. Detta kallades för den funktionella staden. Ett annat exempel är Ebenezer Howards koncept »Garden city« som innebar att man blandade det bästa från landsbygden och staden. Ett känt exempel är Enskede i södra Stockholm. Miljonprogrammet kan därför sägas representera en blandning mellan »rationell« stadsplanering och förortens naturidyll.

Planerarna som ritade de offentliga rummen i miljonprogrammets nya städer var trogna tanken om grannskapsenheter, särskilt som den uttrycks i den amerikanske planeraren Clarence Perrys regionplan för New York. En sådan nytänkande blandning av rumslig och social planering kompletterade den socialdemokratiska agendan om att revolutionera det svenska samhället eftersom fokus låg på att

koppla en viss geografisk plats till en avgränsad social grupp. Grannskapsenheten planerades med vetenskapligt fastställda gångavstånd mellan dess delar. Trafiksepareringen med ett fält för bilister och ett fält för gångtrafikanter och cyklister hade också stor betydelse. Den följde inte bara riktlinjerna från CIAM utan även från SCAFT (Stadsbyggnad Chalmers, Arbetsgruppen för Forskning om Trafiksäkerhet) som togs fram på 1960-talet. Både symboliskt och geografiskt fungerade förortens centrum som knutpunkt i en strikt hierarkisk struktur. Tanken i miljonprogrammet var att grannskapsenheterna skulle fungera som celler som den moderna nationalstaten kunde växa fram ur.

Med hjälp av grannskapsenheter som princip för en svensk planeringsmodell för en miljon nya bostadsenheter kunde man omdefiniera gränserna mellan privata och offentliga rum. Skapandet av ett gemensamt socialt vardagsliv i de nya samhällena började med centralvärme, avloppssystem, vattenledningar och standardiserade tekniska moderniteter som kylskåp och diskmaskin. I förorterna var centrumet kärnan i den nya cellen. Där skulle en rad allmänna mötesplatser skapas och en motsvarighet till stadens torg skulle komplettera eller ersätta de tidigare traditionella offentliga rummen. Eftersom huvudtanken i miljonprogrammet var att få medborgarna att mötas blev det viktigt med platser som butiker, restauranger, musikställen och andra lokaler där man kunde mötas och socialisera i centrum.

Men eftersom stadsdelarna anpassades efter tankar om modernitet från en bestämd historisk epok gav de ett föråldrat intryck redan när de var nybyggda. Centrumen med serviceinrättningar öppnades vid officiella invigningar över hela landet under 1960- och 70-talen, inramade av tal och folkfest. Några år senare hade medel- och arbetarklassens svenska kärnfamiljer som bostäderna hade ritats för försvunnit och börjat ersättas av dem som inte hade andra alternativ, särskilt nyanlända invandrare. När den »medel-

svensson« som var tänkt för de gemensamma lokalernas fackföreningsmöten och syjuntor ersattes av nya grupper i områden som Tensta och Rinkeby uppstod ett behov av att omorganisera stadsdelens struktur, tanken om centrum och svenska mötesplatser i allmänhet.

1900-TALETS CENTRUM

När miljonprogrammets arkitekter och planerare försökte omdana samhällsidentiteten och omdirigera mötespraktikerna ska man komma ihåg att dessa dominerades av den utvidgade familjen och ofta svenska (lutheranska) kyrkan. På samma sätt som i många andra europeiska och nordamerikanska miljöer hade kyrkan ofta en framträdande position i stadens centrum. Det geografiska läget skulle påminna om kyrkans sociala betydelse. Arkitektoniska element som klocktorn och akustiska fenomen som klockringning var återkommande inslag i vardagslivet.

Planerarna i mitten av 1900-talet hade en helt annan bild av ett socialt centrum och hur det skulle organiseras i grannskapsenheten. I den socialdemokratiska agendan ingick ett serviceutbud i de nya centrumen med fokus på statliga och kommunala tjänster, till exempel vårdcentraler och postkontor, snarare än religiösa. I de tidigaste centrumen från 1940- och 50-talen, däribland Årsta, Vällingby och Farsta, dominerades planeringen av en tanke om konsumtionen som substitut för religionen. Förortens centrum uppfattades i första hand som ett sekulärt offentligt rum.

Även då kyrkorna fick utrymme i miljonprogrammen var det vanligt att de inrymdes i allmogliga lokaler, ofta på baksidan av det större centrumkomplexet. Vardagslivet för den moderna svenska 1960-talsmedborgaren kretsade alltså inte i någon högre grad kring traditionella kyrksamlingar på söndagarna utan mer kring nya meningsskapande sekulära former av vardagsliv: en studiecirkel på ABF, en tvättid i hyreshusets gemensamma tvättstuga (eller tvättmottagning

med anställd personal) och matlagning med halvfabrikat. Handlade gjorde man i de nya livsmedelsaffärerna med självservice där massproduktion mötte masskonsumtion. De nya funktionerna innebar att mötet i ett svenskt stadsrum omdefinierades. Att gå till affären var mer än att bara handla mat, varje besök i centrum representerade ett aktivt uttryck för medborgarskap där staten så gott som alltid övertrumfades kyrkan.

RINKEBY – FRAMTIDENS GRANSKAPSOMRÅDE

Vid planeringen av området på Järvafältet i Stockholms norra utkanter följde man dessa föreskrifter till punkt och pricka. Stadsplanen ingick i ett mer omfattande förslag för platsen som tidigare hade använts som militärt övningsområde. Översiktsplanen för stadsdelen Rinkeby togs fram 1964, samma år som Sveriges riksdag fattade beslutet om att bygga en miljon bostäder inom miljonprogrammet. Området avgränsades av den planerade motorvägen E18 och tunnelbanelinjen. Tillsammans med områden som döptes till Tensta och Spånga kyrka var planen fyra kilometer lång och en kilometer bred med en total planerad yta på 460 hektar. Den befintliga Spånga kyrka bevarades men fick effektivt en annan placering i den nya stadsplanen med en marginaliserad betydelse i områdets centrum.

Precis som andra miljonprogramsområden föreställde sig Rinkebys planerare stadsdelen som framtidens granskapsområde. Stadsplanerarna Igor Dergalin och Josef M. Stäck presenterade generalplanen (översiktsplanen) 1964 i två nästan identiska artiklar i de viktigaste svenska tidskrifterna för arkitektur och samhällsplanering: *Arkitektur* och *Plan*. I dessa beskrev man möjligheterna i området med så gott som obebyggd öppen mark på Järvafältet. De pekade ändå på att varje stycke mark skulle utnyttjas och planeras väl så att konstruktionerna uppfyllde de nya kraven på högre bostadsstandard, inklusive öppna ytor för »kollektiv service som tunnelbana, skolor, buti-

ker osv. och samtidigt den trygghet och trivsel som en tät bebyggelse kan ge«. Detta skulle underlättas av de planerade regelbundna rätlinjiga bostadshusen – som hade få gemensamma nämnare med den befintliga miljön. I artikeln i *Plan* betonades vikten av en fungerande utomhusmiljö, med »vägar och platser man rör sig på dagligen på väg till sitt arbete, till skolan, till centrum«.

Ett regioncentrum planerades en kilometer norr om Järvafältsområdet, det som senare skulle bli Kista centrum. Planerarna såg att detta minskade behovet av större köpcentrum i de lokala centrumen som låg nära de tre tunnelbanestationerna i Rinkeby, Tensta respektive Spånga. De förklarade att »detaljhandeln beräknas ta i anspråk högst ett par tre tusen kvadratmeter golvyta i varje centrum. För den kulturella, sociala och hälsovårdande servicen blir utrymmebehovet relativt stort eftersom de inte i någon högre grad kan bli tillgodosedda i det större regionala centret«. När Nils Sterner, arkitekt och chefsarkitekt vid Stockholm fastighetskontor, drog upp planerna för Rinkeby centrum var det i exakt överensstämmelse med den beskrivningen.²

I modern stadsplaneringsdiskurs framhålls ofta just dessa strategier som källan till problemen i miljonprogramsområdena. Rinkeby och Tensta var kanske på sin tid sanna modernistiska utposter i stadsplaneringen från mitten av 1900-talet men står nu i centrum för all senare kritik. När miljonprogrammet hade degraderats från sin ställning som Sveriges livräddare till stadens förbannelse – en kritik som uppstod redan när husen byggdes – började stadsplanerare, arkitekter och politiker lägga sin energi på att rehabilitera områdena, inklusive Järvafältsområdet. Från 1980-talet till tidigt 2000-tal vittnade de nya planerna om en stark tilltro till bostadsrenovering som metod för att förändra situationen. Ett exempel är tillskottet av balkonger på fasaderna som hade beskrivits som enformiga och ommålningen i glada färger som skulle minska den visuella monotonin. Det

må vara sant att områdenas livsmönster har förändrats sedan mitten av 1900-talet men de bostadsfokuserade renoveringarna har varit ett minst sagt blodfattigt svar på problemet.

Upprustningen har förstås skett även utanför bostadshusen men då ofta genom privata initiativ. Dagens Rinkeby centrum med sitt Rinkebytorget är en levande plats där svensksomaliska kvinnor i hijab och basketspelare från Akropolis BKK (grundat av grekiska invandrare) passerar äldre kvinnor som flyttade till sina miljonprogramslägenheter när området invigdes. Många butiker är bevis på blandningen mellan gammalt och nytt: pizza och kebab säljs vägg i vägg med Folkets hus och resebyrå Qaran Express. Stadsplanerarnas betoning på kulturella och sociala rum har tillåtit användning. Här finns en välbesökt moské inrymd i ett flervåningshus några steg från tunnelbanestationen. Men på grund av det begränsade utrymmet finns ingen plats för kvinnorna i den religiösa lokalen. De får istället samlas på en plats bakom torget. Även om förortens standardiserade centrum kan utvidgas till nya användningsområden avslöjar alltså invånarnas tillfälliga lösningar flera nackdelar och begränsningar.

Gemensamhetslokaler för en ny svensk offentlighet måste behandlas med radikalt nya metoder och med nya synsätt. Detta gäller i synnerhet bönelokaler som i bästa fall utgjorde en marginaliserad del av miljonprogrammet. Här behövs därför ny arkitektur för »nysvenskar« som invandrare har fått kallas i aktuell diskurs. De tre nya moskéer som ska byggas i Rinkeby–Tensta tänjer på gränserna för traditionell renovering av bostadsområden. De vittnar om att det behövs mer än bara en förändring av det befintliga stadslandskapet.

TRE MOSKÉER PÅ JÄRVAFÄLTET

Journalisten Elisabeth Andersson skriver att »Kyrkobyggande har länge varit ett prestigeuppdrag för arkitektkåren. Men nu byggs sällan nya kyrkor. Istäl-

let är det islam som blir till arkitektur«. Moskéernas uppsving i Sverige som ett betydande uppdrag för arkitekter landet över tyder på att religionens uttåg från det offentliga rummet endast var tillfälligt. De tre moskéerna planeras som tidigare nämnts i samma område som Dergalin och Stäck utvecklade på det tidigare Järvafältet 1964. När nya invånare nu behöver sociala och kulturella platser utanför områdets avsedda centrum är det dels ett uttryck för ett demografiskt skifte sedan Rinkeby invigdes, dels en mer omfattande åtgärd än bara kosmetiska förändringar av befintliga byggnader eller tillfälliga lösningar.

De tre planerade moskéerna riktar sig till olika klientel och tar olika form. Det spännande är att etiketten »centrum« ofta används synonymt med dem, särskilt i fallet med Spridds moské. Men endast en av dem, Celsings moské, ligger någonstans i närheten av stadsdelens geografiska centrum. Däri ryms en inneboende motsägelse som visar att en stads centrum nu kan ligga ute i stadens utkant. En sådan utveckling kan betraktas som innovativ, de nya moskéerna erbjuder både religiösa och andra sociala funktioner i ett centrum långt från den geografiska mittpunkten.

Efter hand som moskéer har uppförts eller planerats i många samhällen i Sverige har frågan om deras centrala eller marginella karaktär – rumslig eller social – ofta varit uppe för debatt. Ett exempel som har diskuterats mycket är Björn Sahlqvists påkostade 2 000 kvadratmeter stora Göteborgs moské som öppnade i juni 2011 och kostade runt 67 miljoner kronor.³ Dess framträdande plats i en offentlig park (må så vara intill en större motorväg) ledde till starka protester. Nationalistiska grupper attackerade projektet med argumentet att gruppens position i det svenska samhället var för marginell för ett så centralt visuellt läge. Medlemstalen för Svenska kyrkan fortsätter falla och gudstjänsterna har få besökare men religionen har kanske återvänt till 2000-talets svenska samhälle med andra religiösa organisationer, även om de inte alltid har samma fysiska centrum. Dagens moské och



Situationsplan Rinkeby. Ritning: Spridd arkitekter.

dåtidens kyrka kan sägas representera flera liknande värden. Som sociala centra utgör de en motvikt till konsumtionshetsen i andra »centrum« som allt mer har kommit att likna köpcentrum. Det sociala utbudet återspeglar istället konservativa värderingar hos de religiösa grupper som står bakom dem. Den symboliska och arkitektoniskt ikoniska närvaron av de nya verken – i kombination med den höga kostna-

den för att bygga dem – visar på deras växande betydelse i samhällslivet.

Projektet som planeras av Celsing, Tengbom (för Rashid) och Spridd fortsätter den religiösa trenden men ger också ledtrådar till vad som händer när ett miljonprogramsområde växer ur sitt sekulära centrum. Demografiska förändringar och själva tanken om svenskhet, som Erik Stenberg beskriver i ett an-

nat kapitel i den här boken, kan här tillämpas i skalan av stadsdel. Användningen av marken, på tvärs med Dergalin och Stäcks rätlinjiga ideal, ger insikter dels i hur de sociala samhällsstrukturerna ändras genom de nysvenska projekten, dels i hur grannskapet omvandlas i strukturellt och fysiskt avseende. Projektet ger ny inspiration till hur de så kallat ensidiga miljonprogramsområdena från förr kan upprustas för dagens och morgondagens Sverige.

Många av de element som ingick i miljonprogrammets stadsdelscentrum under projektets glansdagar finns även i moskéerna: butiker, gemenskapslokaler, utbildningslokaler, gym och matsal. I en artikel i lokaltidningen *Norra sidan* i Järva formuleras det tydligt, varje moské beskrivs som »mer än böneplats«. Spridds moské har till exempel butiker längs fasaden, ett café och en kvinnoavdelning där det ryms bastu och träningsmöjligheter på totalt 1 900 kvadratmeter. I Stiftelsen Stockholms Stora Moské's över fem våningar höga moské med en yta på 7 875 kvadratmeter ska det finnas restaurang, butiker, bibliotek, utbildningslokaler och kontor. I Celsings moské ska det finnas kontor, gym och en fritidsgård. Projektet utmanar därför tanken om det traditionella torget – den offentliga platsen framför andra på 1800-talet som senare omtolkades till centrum i miljonprogrammen – som den öppna plats som Dergalin och Stäck framhävde i sina artiklar från 1964. Istället för en förortstypologi med öppet torg omgivet av boendeservice ryms alla funktioner här i en och samma byggnad.

Faktum är att de nya moskéerna – ritade av svenska arkitekter – ofta har många gemensamma drag med de kulturhus som ritades i centrala svenska urbana områden under efterkrigstiden. Dessa nya komplex liknar sina föregångare mycket sett till serviceutbudet men representerar en ny skala som tills nyligen kopplades främst till svenska städer, inte förorten. Det stadsdelscentrum som behövs i det nya Sverige skapas genom »produktionen av (gemensamma) rum«, inte på stadsplaneringsnivå utan på arkitek-

turnivå, med en annan nedärvd modell som parallell och paradigm: kulturhuset. De svenska arkitekter som ritat moskéerna refererar alltså till ytterligare en typ av föregångare från det befintliga stadslandskapet.

Projektet står också i intressant dialog med sina föregångares tendens till allmängiltighet, vilken förutsatte att centrum var en icke-exkluderande plats för alla medborgare. Namnet Mångkulturcentrum som ursprungligen var tänkt för Spridds projekt antydde en avsedd öppenhet för alla besökare från Rinkeby och utanför. Eftersom det var en grupp svensk-somalier som hade beställt byggnaden befarade man att andra grupper i Rinkeby skulle känna sig ovälkomna, även om det inte var uttalat. Gruppens förslag som svar på problemet var en fritidsgård i byggnadens ena ände. Där kunde ungdomar som inte ingick i den religiösa gemenskapen åtminstone i teorin umgås med andra i samma ålder utan att behöva passera själva moskén. Enligt den religiösa gruppen kunde detta möjliggöra en vidare användning av byggnaden bland dem som inte var somalier eller muslimer och kanske inte ens medvetna om byggnadens primära syfte. Samma tanke finns bakom butikerna längs byggnadens fasad för försäljning av somaliska produkter, vilka även vänder sig till andra kunder än de som kommer för att be.

Moskéernas mångfunktionalitet gör dem flexibla på ett sätt som kan liknas vid förorternas centrum under miljonprogrammet. De stora öppna bönrummen har potential till nya användningsområden och butikerna och restaurangerna skulle kunna användas av andra grupper i framtiden. Arkitekturhistorikern Johan Mårtelius menar att »en moské är alltså mer än de flesta religioners byggnadsverk ett offentligt rum som i grunden har en stor allmängiltighet. Ifall våra religiösa vanor om några generationer förändras eller reduceras låter sig moskén i princip lätt konverteras till andra ändamål«. En sådan inbyggd programmatisk flexibilitet signalerar att mil-

Dagens moské och dåtidens kyrka kan sägas representera flera liknande värden. Som sociala centra utgör de en motvikt till konsumtionshetsen i andra »centrum« som allt mer har kommit att likna köpcentrum. Ritning: Johan Celsing Arkitektkontor.





Bild av Rinkebymoskén sedd från Järvafältet. Ritning: Spridd arkitekter.

jonprogrammets prototyp för centrum kanske har hittat en särskilt bidragande motpart i form av dessa nya moskéer.

BRYTNING MED RUTMÖNSTRET

En annan förändring i uppfattningen om vad som kan tolkas som offentligt rum rör den urbana formen på byggnaderna. Dergalin, Stäck och deras samtida som ritade andra svenska städer inom miljonprogrammet föredrog det rätvinkliga kvarteret som en del av en övergripande holistisk stadsdelsplan. Dessa så kallade rationella former tydliggjorde inre underenheter och skapade en urban struktur som fungerade som ett enhetligt sammanhang. Rinkebys planerare uttryckte öppet ett sådant mål:

»Det regelbundna kvartersmönstret gör det lättare att uppnå ett högt utnyttjande och en tät, stadsmässig karaktär inom de bebyggda områdena, något som bedömts värt att sträva efter och som ingått som väsentlig del i målsättningen för generalplansarbetet. De re-

gelbundna kvarteren kan relativt smidigt anpassas till behovet under den fortsatta planeringen.«

Celsings projekt som ligger på Rinkeby Allé i hjärtat av den ursprungliga grannskapsenheten följer formspråket med den befintliga kvartersstrukturen i byggnadens yttre omkrets. Men den övre våningen bryter mot Dergalin och Stäcks rutmönster. Där har samlingsalen vridits diagonalt så att man ska kunna vända sig i riktning mot Mecka under bönen. Moskén är i harmoni med stadslandskapet på samma gång som den återbördar religiösa praktiker till Rinkebys geografiska centrum. De nuvarande invånarnas behov respekteras genom att byggnaden avviker från rutmönstret och vänder sig mot en punkt långt utanför Sveriges gränser.

Som nämnts inledningsvis ignorerar Stiftelsen Stockholms Stora Moskés projekt rutmönstret helt och hållet. Det är lokaliserat till ett veritabelt gränsland där ingen bebyggelse planerades i de första översiktsplanerna för Tensta–Rinkeby. Planritningarna vi-

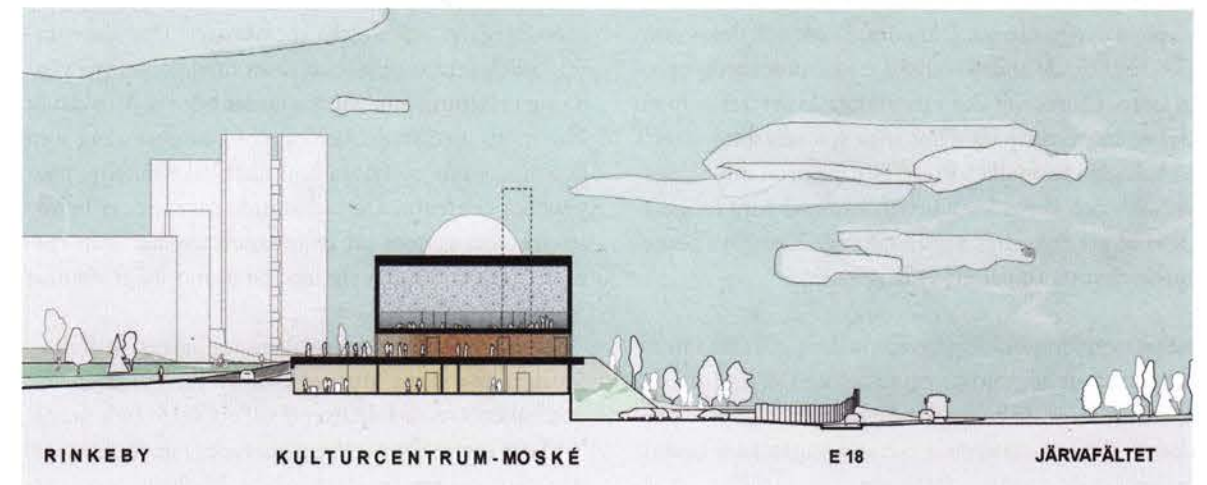
sar ett storslaget byggnadsverk på ett öppet fält. Å ena sidan påminner landskapet om traditionella religiösa byggnader på en grönyta i stadens centrum och det avviker från den strängt hierarkiska trafikindelingen inom själva stadsdelen. Å andra sidan förstärker den grafiska framställningen den ikoniska byggnadens ovanliga läge vid en motorväg. Arkitekterna väljer varken att integrera sin neoklassiska moské i det befintliga stadslandskapet eller att tvärtom placera byggnaden i skarp kontrast till det utan kombinerar element från båda alternativen.

Spridd arbetar i ett annat register i rutmönstrets mellanrum. De väljer till synes överblivna rester i stadsdelens utkanter där man inte väntar sig stadsplanering eller arkitektoniskt nyskapande. Här krockar rutmönstret med den motorväg som avgränsar Rinkeby, vilket skapar ett asymmetriskt mellanrum som nu är den officiella platsen för Mångkulturcentrum. Här behöver arkitekterna varken ta ställning till öppna ytor eller den ursprungliga planerade kvartersstrukturen med dess rätvinkliga formspråk. Spridd väljer istället att tillvarata möjligheter-

na på en avlång bågformig tomt i direkt anslutning till E18 som för de ursprungliga arkitekterna begränsade stadsplaneringen på ett olyckligt sätt. Jordlotten som tidigare har betraktats som i det närmaste omöjlig att använda till något annat än industriverksamhet har paradoxalt nog gett arkitekterna utrymme att utveckla en unik och potentiellt ikonisk arkitektur.

Sammanfattningsvis medför de tre nya moskéerna av Spridd, Rashid genom Tengbom och Celsing nya sätt att se på religionens plats i de svenska förorternas vardag. De fyller en lucka i Tenstas och Rinkebys sociala värld och är en lösning på utrymmebristen för stadsdelens fasta invånare. Samtidigt innebär anpassningarna av miljonprogramsområdena till 2000-talet att reglerna omformuleras för de ursprungliga stadsplanerna även om de tar avstamp i dem genom de befintliga byggnaderna. Moskéerna fungerar helt enkelt som nya centrum med en ny definition av bönerum, samhällsstrukturer och geografier på stadsdelsnivå och viktigast av allt – uppfattningen om en svensk offentlig plats.

Sektion genom moskén som redovisar relationen till omgivningen. Ritning: Spridd arkitekter.



MOSKÉN SOM DEN NYA MÖTESPLATSEN

Miljonprogrammets klassiska centrum har över tid anpassats till nya användare och användningsområden men moskéerna som snart kommer att dyka upp i puts, tegel, betong och sten i Rinkeby och Tensta innehåller flera av de element som arkitekterna och planerarna inkluderade i områdenas centrum när det begav sig. I 1960-talets centrum hade invånarna tillgång till butiker, aktivitetshus, utbildningslokaler, träningslokaler och matsalar. De utgjorde hörnstenen i de sociala program som kopplade medborgarskapet i den svenska välfärdsstaten till en rationell modernistisk byggd miljö.

De framtida offentliga platser som Celsing, Rashid med Tengbom och Spridd har ritat som moskéer för särskilda grupper är som väntat funktionsmässiga och ikoniska byggnader för religiösa praktiker. Samtidigt har byggnaderna ett brett serviceutbud med restauranger, caféer, butiker, fritidsgård, kontor, bibliotek och andra traditionella funktioner som miljonprogrammets centrum var tänkt att innehålla. De nya moskéerna ska vara öppna för både medlemmar och icke-medlemmar, män och kvinnor och människor i alla åldrar.

De flesta specialbyggda och planerade moskéer i Sverige ligger i städernas ytterkanter, på öppna fält

Kvinnornas omklädningsrum i den nuvarande moskén i Rinkeby, som planeras att ersättas av Spridds moskébygge.



eller i industriområden men byggnaderna innebär likväl att religionen återinförs i vardagslivet i dessa områden som byggdes på sekulära snarare än religiösa principer. Moskén har på samma gång blivit ett Mångkulturcentrum för hela stadsdelen, en plats där man kan äta, be och handla. Arkitekterna och invånarna har med nya lösningar anpassat det ursprung-

liga miljonprogrammets ökända ensidiga formspråk och sociala strukturer som var avsedda för Sveriges storstäder på 1960- och 70-talen. Genom att på ett ovanligt sätt blanda natur- och motorvägslandskap, genom att utnyttja mellanrummen och genom att vrida rutmönstret mot Mecka, låter man nya svenska rum möta en nysvensk offentlighet.

NOTER

1. »Kvalitetsprogram för gestaltning gällande KV LACKES 2, TENSTA«, Stockholms stad, maj 2011.
2. Men som Jerker Söderlind påpekar (2000:46), genomfördes generalplanen inte riktigt som det var tänkt eftersom den bilväg som skulle gå parallellt med E18 aldrig byggdes. Det oimintetgjorde möjligheten till de två helt separata vägsystem som hade varit planernas ursprungliga tanke.
3. <http://www.expressen.se/gt/nya-mosken-invigd-i-goteborg>, hämtad 9 januari 2014.

REFERENSER

- Andersson, Elisabeth (2013). »En moské blir till«, *Svenska Dagbladet*, 5 maj. www.svd.se/kultur/titta-in-i-modellen-av-stockholms-forsta-moskebyggnad_8143752.svd, hämtad den 30 maj 2013.
- Dergalin, Igor; Josef M. Stäck. 1964a. »Generalplan för Rinkeby, Spånga kyrka och Tensta«, *Arkitektur* 64:5, 119–124. 1964b »Rinkeby, Spånga kyrka och Tensta«, *Plan* 3, s. 101–107.
- Djalaie, Rouzbeh (2012). »Ny moské ska bli mer än böneplats«, *Norra Sidan*, 10 april. www.direktpress.se/norra_sidan/Nyheter/Ny-moske-ska-bli-mer-an-boneplats/, hämtad den 30 mars 2014.
- Ericsson, Urban (2007). *Belägrade människor, belägrade rum: Om invandrargöranden och förorter*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Franzén, Mats; Sandstedt, Eva (1981). *Välfärdsstat och byggande: om efterkrigstidens nya stadsmönster i Sverige*. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Hall, Thomas, red. (1991). *Planning and Urban Growth in the Nordic Countries*. New York: E & F Spon.
- Hall, Thomas; Sonja Vidén (2005). »The Million Homes Programme: a review of the great Swedish planning project«, *Planning Perspectives* 20, s. 301–328.

- Lefebvre, Henri. (1991) (1974). *The Production of Space*. Övers. Nicholson Smith. Oxford: Basil Blackwell I.
- Lundgren, Eva (2013). *Rinkeby 163 världens by*. Stockholm: Tranan.
- Mack, Jennifer (2013). »New Swedes in the New Town« i *Use Matters: An Alternative History of Architecture*, red. Kenny Cupers. New York: Routledge, s. 129–145.
- Mattsson, Helena (2015). »Where the Motorways Meet: Architecture and Corporatism in Sweden«, *Architecture of the Welfare State*, red. Avermaete, Tom; Swenarton, Mark; van den Heuvel, Dick. New York: Routledge, s. 154–175.
- Mårtelius, Johan (2012). »Minareternas sång«, *Samfundet S:t Eriks årsbok 2012: Stockholm Global Stad*. Stockholm: Samfundet S:t Erik, s. 155–156.
- Råberg, Per G. (1972). *Funktionalistiskt genombrott: Radikal miljö och miljödebatt i Sverige, 1925–1931*. Stockholm: Arkitekturmuseet.
- Rådberg, Johan (1994). *Den svenska trädgårdsstaden*. Stockholm: Statens råd för byggnadsforskning.
- Söderlind, Jerker (2000). *Stockholms Satelliter*. Stockholm: Byggförlaget.
- Svanberg, Ingvar; Tydén, Mattias (2005). *Tusen år av invandring: en svensk kulturhistoria*. Stockholm: Dialogos Förlag.
- Svedberg, Olle (1980) (1979, 1978). »Funktionalismens bostadsprogram – en bakgrundsskiss«, *Funktionalismens genombrott och kris: Svenskt bostadsbyggande 1930–1980*. Stockholm: Arkitekturmuseet, s. 41–63.

TEXTEN PUBLICERAS ÄVEN I DENNA PUBLIKATION:
Broms Wessel, Ola; Mack, Jennifer; Anstey, Tim (red.) (2016). *Future People's Palace*. Stockholm: A+O Publishing.